

بازخوانی دیدگاه پطروشفسکی درباره «حج» در کتاب «اسلام در ایران»

سیدمحسن موسوی (نویسنده مسئول)^۱

سیده فرناز اتحاد^۲

چکیده

از دیرباز بررسی آموزه‌های اساسی و بنیادین قرآنی و اسلامی مورد توجه پژوهشگران غیرمسلمان یا به عبارتی مستشرقان بوده است؛ از جمله آثاری که در این خصوص به نگارش درآمده است و به عنوان منبع درسی استفاده می‌شود کتاب *اسلام در ایران* اثر ایلیا پاولویچ پطروشفسکی، مستشرق و مورخ روسی است. وی آیین و مناسک حج را ذیل عنوان تعالیم و تشریفات دینی اسلامی به عنوان رکن پنجم دین اسلام توضیح و تبیین کرده است. تبیین‌ها و برداشت‌های وی از مناسک و ماهیت حج نیازمند بررسی و تحلیل است. پژوهش حاضر با بررسی بخشی از فصل کتاب *اسلام در ایران* با عنوان تشریفات دینی اسلامی، به شیوه توصیفی-تحلیلی، به نقل آرای می‌پردازد که دیدگاه پطروشفسکی را درباره ماهیت حج و مناسک آن منتقل می‌کند و سپس با نقد و تحلیل این موارد نقاط قوت و ضعف این دیدگاه را برمی‌شمارد. نتایج بررسی حکایت می‌کند

۱. استادیار دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مازندران. m.musavi@umz.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مازندران.

s.ettehad08@umail.umz.ac.ir

آرای این مستشرق، همچون اغلب پژوهش‌های مستشرقین، به علت عدم آشنایی با زبان عربی، عدم دسترسی به منابع اصیل و صحیح و عدم مراجعه به آیات قرآن کریم دارای ضعف‌هایی ساختاری و محتوایی است که یکی از نمودهای آن خلط اعمال واجب و مستحب در حج یا برداشت نادرست درباره مفهوم استطاعت در حج است که در پژوهش پیش‌رو این ایرادها بررسی و نقد شده است.

کلید واژه‌ها: ایلیا پاولویچ پطروشفسکی، مستشرقان و حج، مناسک حج، قرآن.

بیان مسئله

حج در اصطلاح به معنای قصد اماکن مقدس است. پیشینه تاریخی رفتن به حج به اقوام سامی می‌رسد و از آن زمان جزء شعائر دینی بوده است. حج یکی از مهم‌ترین فروع دین اسلام است و بگه (به تعبیر قرآن) نخستین خانه‌ای است که در مکه برای مردم بنا شده است: ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ﴾ (حج: ۹۶)

مبقات حج

موضوع مقاله پیش‌رو حج از دیدگاه پطروشفسکی با مطالعه موردی کتاب «اسلام در ایران»، با هدف نشان دادن زوایایی از نقاط مثبت این پژوهشگر شرق‌شناس است. البته نقطه ضعف‌هایی هم که در پژوهش وی وجود دارد در اینجا بررسی و نقد شده است.

شناخت و بررسی مبحث «حج» در این کتاب از دو جهت اهمیت دارد: اول اینکه زمینه آشنایی با دیدگاه خاورشناسان را - که در متن فرهنگ و باور اسلامی پرورش نیافته‌اند اما در زمینه اعتقادات دینی، کلامی، فرهنگی ایران و اسلام تلاش‌هایی داشته‌اند - فراهم می‌کند و دوم اینکه بیان این دیدگاه‌ها، این فرصت را فراهم می‌کند تا تفاوت نگرش‌های برون‌دینی و درون‌دینی نسبت به معارف دینی مشخص شود.

ناظر مسئول کتاب «اسلام در ایران»، پروفیسور و.ای. بلیایف هدف تألیف این کتاب را آشنایی خوانندگان با منابع و متون تاریخ اسلام، فقه اسلامی، صوفی‌گری، مذاهب و مسلک‌هایی که مردم در بطن اسلام ایجاد کردند، و آشنایی با تطورات تعالیم اسلامی به ویژه نهضت تشیع بیان می‌کند و به همین منظور مطالب کتاب را برای دانشجویان دانشکده‌های شرق‌شناسی و علاقه‌مندان به ادیان مفید می‌داند.

مبنای کتاب پژوهش‌های اسلام‌شناسان، نظیر نولدکه، گلدزیهر، هرشفیلد و دیگران است. مؤلف به دلیل کمبود کتاب‌های درسی و تألیفات مخصوص مخاطبان عام در زبان روسی، به مسائل کلی اسلام‌شناسی از قبیل ظهور اسلام و قرآن و احادیث پرداخته است (پتروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۱۰-۱۱).

فصل دوم با عنوان «تعالیم و تشریفات دینی اسلامی»، ۳۶ صفحه دارد. موضوع حج از صفحه ۸۷ و با عنوان رکن پنجم اسلام آغاز می‌گردد: «رکن پنجم اسلام حج است (به عربی حج و به عبری hag) یعنی زیارت شهر مقدس مکه و کعبه آن». (پتروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۷).

با تمام تلاش و پژوهشی که نویسنده در دست‌یابی به اطلاعات دقیق و صحیح درباره حج در اسلام انجام داده است، با توجه به اینکه به آیات حج، آرای تفسیری و منابع اصیل و روایی دسترسی نداشته یا مراجعه نکرده است برداشت صحیح و کاملی از حج ارائه نکرده است.

نویسنده کتاب اسلام در ایران هیچ وابستگی کلامی و مذهبی ندارد و با همین ویژگی وارد تحقیقش شده است. محمدرضا حکیمی منابع و آثار این کتاب را دارای مشکلاتی از قبیل عدم آگاهی از فلسفه شرق، عدم تسلط بر زبان عربی و معارف

اسلامی، متأثر بودن از تحقیقات داخلی اسلام‌شناسی غربی و نداشتن تفاهم جوهری با مسائل مختلف اسلامی می‌داند و در قسمت یادآوری کتاب اشاره می‌کند که مسلک فکری پطروشفسکی موجب شده است از زاویه دید خاصی به مسائل و جریان‌های مذهبی پردازد (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۵-۶). بنابراین پژوهش حاضر بررسی دیدگاه پطروشفسکی درباره «حج» در کتابش با عنوان *اسلام در ایران* است.

ماهیت حج و شرایط زمانی و جغرافیایی آن و شرایط وقوف و جزئیات آن از جمله نکاتی است که پطروشفسکی به آنها اشاره کرده، اما کامل مطرح نکرده و همچنین مباحثی را با هم خلط کرده است. با توجه به اینکه تاکنون مبحث حج از دیدگاه پطروشفسکی بررسی و ارائه نشده است جنبه نوآوری تحقیق نمایان می‌شود.

مختصری درباره پطروشفسکی و کتاب *اسلام در ایران*

ایلیا پاولویچ پطروشفسکی خاورشناس و از مورخان برجسته روسی است. عنوان رساله دکترای او «تاریخ مناسبات فتودالی در آذربایجان و ارمنستان از قرون ۱۶ تا ۱۹ میلادی» است. وی در سال‌های جنگ جهانی دوم در دانشکده تاشکند تاریخ کشورهای خاور نزدیک را تدریس کرد. همچنین استادی کرسی تاریخ ممالک شرق نزدیک را در دانشکده شرق‌شناسی دانشگاه لنین برعهده داشت. از عمده‌ترین تحقیقات وی درباره شناخت و معرفی ایران می‌توان به آثاری همچون *اعیان شهری در دولت هلاکوئیان*، *دستگاه اقتصاد فتودالی رشیدالدین فضل‌الله*، *مناسبات ارضی در ایران عهد مغول*، *نهضت سربداران خراسان و اسلام در ایران* اشاره کرد. اولین بار کریم کشاورز کتاب *اسلام در ایران* را از زبان روسی به فارسی ترجمه کرد. این کتاب از نوشته‌هایی است که کمتر نگاه محققان رشته‌های علوم قرآن و حدیث به سمت آن معطوف شده است. شاید عنوان و شاید هم محتوای غالب کتاب - که

نگاه تاریخی و اجتماعی است - موجب عدم توجه به این کتاب، به عنوان یکی از کتاب‌های مستشرقان در حوزه قرآن، باشد. (السباعی، ۲۰۰۵م، ص ۲۹؛ طباطبایی، ۱۳۷۵ش، ص ۶۹)

ساختار کتاب پس از ترجمه به ترتیب شامل مقدمه مترجم، یادآوری، سرسخن و مقدمه، سیزده فصل با عناوین مجزا از یکدیگر، توضیحات محمدرضا حکیمی، فهرست منابع و مآخذ، فهرست منابع و مآخذ توضیحات و فهرست راهنماست.

۱. نقاط قوت

مهم‌ترین نقطه قوت مطالب کتاب *اسلام در ایران* اطلاعات جامع نویسنده است. پطروشفسکی توجه مطلوبی در ارائه اطلاعات تاریخی و جغرافیایی درباره حج داشته است؛ هرچند این اطلاعات کافی و گاه صحیح نیست اما اهتمام او به این امر شایسته تقدیر است. او با اشاره به اهمیت خانه کعبه در زمان جاهلیت و سپس باقی ماندن این سنت در اسلام، تاریخ‌های مربوط به آغاز و پایان مراسم حج، تشریفات خاص حج شامل سعی صفا و مروه و قربانی، اطلاعاتی همه جانبه ارائه می‌کند.

نکته دیگر اشاره‌ای است که درباره وجوب حج تمتع دارد؛ با وجود اینکه ارجاعات درون‌متنی این کتاب هم مانند دیگر آثار مستشرقان ضعیف و تقریباً بدون ارجاع درون‌متنی است، این احتمال وجود دارد که با روایات در این زمینه برخورد داشته است و این مورد دومین نکته مثبت درباره مطلب حج است. وی در ابتدای مطالبش برای معرفی حج می‌نویسد: «حج لا اقل یک بار در مدت زندگی واجب است، ولی فقط برای مسلمانانی که قادر به چنین سفر دوری باشند؛ یعنی توانگران و اشخاص مستقل». (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۷). چنین مطلبی درباره حج از روایات قابل برداشت است؛ برای نمونه:

أحمد بن محمد البرقي في المحاسن عن علي بن الحكم عن هشام بن سالم عن أبي عبد الله عليه السلام قال: «ما كلف الله العباد إلا ما يطيقون إنما كلفهم في اليوم والليلة خمس صلوات إلى أن قال وكلفهم حجة واحدة وهم يطيقون أكثر من ذلك» وبإسناده الآتي عن محمد بن سنان أن أبا الحسن علي بن موسى الرضا عليه السلام كتب إليه فيما كتب من جواب مسائله قال: «علّة فرض الحج مرة واحدة لأن الله تعالى وضع الفرائض على أذى القوم فوّه فن تلك الفرائض الحج المفروض واحدا ثم رغب أهل القوّه على قدر طاقتهم». (حرّ عاملي، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۹-۲۰)

همچنین در منابع فقهی این مطلب اشاره شده است (رک: هاشمی شاهرودی،

۱۳۸۷ش، ج ۳، ص ۲۲۵).

البته مؤلف به روایات یا منابع فقهی اشاره نکرده اما از فحوای کلام می توان این احتمال را داد که به مواردی یا محتوایی مانند این روایات دسترسی داشته است.

مبقات حج

۲. نقاط ضعف

از نقاط ضعف در آثار مستشرقان، سوی انگیزه های غرض ورزانه، عدم دسترسی یا عدم مراجعه به منابع معتبر و اصیل قرآنی و روایی شیعه و اهل سنت است. کتاب پطروشفسکی نیز این ضعف ساختاری و محتوایی را دارد و بیشترین ضعف نادیده گرفتن آیات موضوعی حج در قرآن کریم است. در ادامه دیدگاه پطروشفسکی براساس آیات و عقاید اسلامی نقد و بررسی می شود:

الف، خطای نقلی

یک - تعریف حج

پطروشفسکی معنای دقیقی از حج ارائه نکرده و آنچه به عنوان معرفی اولیه ارائه

کرده تعریفی ناقص و نارساست:

رکن پنجم اسلام حج است؛ یعنی زیارت مکه و کعبه آن. حج لا اقل یک بار در مدت زندگی واجب است ولی فقط برای مسلمانانی که قادر به چنین سفر دوری باشند؛ یعنی توانگران و اشخاص مستقل. حج برای فقیران و ناتوانان و زنان و بندگان و به طور اعم برای اشخاص غیرمستطیع، که نتوانند خویشتن را اداره کنند، واجب نیست. ولی با این وصف بسیاری از فقیران و زنان مراسم حج را برگزار می‌کنند. (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۷)

حج عملی عبادی با پیشینه‌ای طولانی است که تنها به زمان ظهور اسلام و از زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله محدود نمی‌شود. تاریخ پیدایش مکه و اینکه شکل آیین عبادی به خود گرفته است مربوط به زمان آدم ابوالبشر است. (صفری فروشانی، ۱۳۸۶، ص ۱۳) همچنین آیات قرآن تصریح می‌کند که ابراهیم و اسماعیل آن را تعمیر کردند:

﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنَاً وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى وَ
عَهْدَنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنَّ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ
السُّجُودِ ... وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا
إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ (بقره: ۱۲۵-۱۲۷).

روایات نیز به قدمت خانه کعبه و آیین حج اذعان کرده‌اند: «...سپس آدم و فرزندان او را فرمان داد که به سوی کعبه برگردند و آن را مرکز اجتماع و سرمنزل مقصود و باراندازشان گردانند». (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲) در تفسیر کشف الاسرار نیز به این مطلب که فرشتگان به استقبال آدم پس از زیارت کعبه رفتند اشاره شده است. (میبدی، ۱۳۷۱ش، ج ۱، ص ۳۵۸)

پطروشفسکی درباره ماهیت حج از پنج رکن در اسلام صحبت به میان می‌آورد:

اصل پنج رکن ایمان در دوران متقدم اسلامی تکوین یافت. این ارکان

عبارتند از:

۱. شهادت

۲. صلاة

۳. صوم

۴. زکات یا احسان اجباری

۵. حج در مکه و حرم کعبه. (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۷۴)

مشخص نیست پطروشفسکی این مطلب را از کدام منبع گرفته است. ممکن است به برخی روایات با مضمون «بني الاسلام على الخمس»^۱ (کلینی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۱؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶ش، ص ۲۶۸) یا «دعائم الاسلام»^۲ (ابن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص ۳۱؛ ابن بابویه، ۱۳۸۵ش، ج ۱، ص ۳۰۳) دسترسی پیدا کرده باشد یا از طریق برداشت ها و

۱. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكِّلِ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ السَّعْدَابَادِيُّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْبَرْقِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنِ الْمُفْضَلِ بْنِ عُمَرَ عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عليه السلام قَالَ: بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ دَعَائِمٍ عَلَى الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ وَوَلَايَةِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَالْأَيْمَةِ مِنْ وُلْدِهِ عليه السلام. (امالی، ص ۲۶۸)

۲. عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى عَنْ يُونُسَ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَثْمَانَ عَنْ عَيْسَى بْنِ السَّرِيِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام حَدَّثَنِي عَمَّا نَبَيْتَ عَلَيْهِ دَعَائِمُ الْإِسْلَامِ إِذَا أَنَا أَخَذْتُ بِهَا زَكَاةَ عَمَلِي وَ لَمْ يَضُرِّي جَهْلُ مَا جَهَلْتُ بَعْدَهُ... (کلینی، کافی، ج ۲، ص ۲۱)؛ ثُمَّ قَالَ الْحُمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ الدَّعَائِمَ لِلْإِسْلَامِ أَرْكَانًا وَ الشَّرَائِعَ لِلْإِيمَانِ بُرْهَانًا (نصر بن مزاحم، وقعة صفین، ص ۳۱)؛ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ عَنْ عَمِّهِ الْحُسَيْنِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام لِأَيِّ عِلَّةٍ يُكَبَّرُ عَلَى الْمَيْتِ خَمْسُ تَكْبِيرَاتٍ وَ يُكَبَّرُ مُخَالَفُونَ بَارِيعَ تَكْبِيرَاتٍ قَالَ لِأَنَّ الدَّعَائِمَ الَّتِي بُنِيَ عَلَيْهَا الْإِسْلَامُ خَمْسُ الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ وَ الْوَلَايَةَ لَنَا أَهْلَ الْبَيْتِ.. (صدوق، علل الشرايع، ج ۱، ص ۳۰۳)

مطالعات شخصی ارکان اسلام را نامگذاری کرده باشد.

دو- خلط مباحث واجب و مستحب در مناسک حج

از جمله نقدهایی که به متن «حج» از دیدگاه پطروشفسکی وارد است درباره اعمال واجب و مستحب است. وی حج و عمره را به طور مجزا توضیح نداده است. پطروشفسکی سلسله‌ای از اعمال را بدون توجه به اینکه برخی از این موارد جزء اعمال واجب حج نیست در توضیحاتش می‌آورد:

مراسم زیر جزء تشریفات زیارت کعبه است: زیارت وادی منا، وقوف عرفات در دوازده میلی مکه (که قاضی مکه در آنجا وعظ می‌کند ۹ ذوالحجه)، دویدن از مزدلفه به منا (هروله یا سعی صفا و مروه) و سنگ افکندن به سوی شیطان در سه جای بین راه و بالأخره قربانی حیوانی در دژه منا (شتر، گاونر، گوسفند یا بز). این قربانی در صبح روز دهم ذوالحجه در دره منا بلکه در همه سرزمین‌ها توسط مسلمانان به عمل می‌آید. تشریفات نهایی حج عبارت است از هفت بار طواف کعبه و بوسیدن حجرالاسود (مستحب است هفت بار واجب). زان پس مسلمانان به سوی سنگ «مقام ابراهیم» می‌روند و در آنجا نماز می‌خوانند و از چاه مقدس زمزم آب می‌نوشند. بعد از آن نوبت دویدن بین تپه‌های صفا و مروه می‌رسد. علی‌الرسم زیارت کعبه روز ۱۲ ذوالحجه پایان می‌پذیرد و زائر به میهن خویش باز می‌گردد و از آن به بعد لقب محترم «حاجی» را واجد می‌گردد. (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۸)

پطروشفسکی در همین بخش دچار خلط بین اعمال واجب و مستحب شده است که می‌توان به آن اشاره کرد:

وچوب انجام دادن عمل قربانی برای تمام مسلمانان در دهم ذی‌الحجه (حتی

مسلمانانی که در محدوده مکه و مناستند) در حالی که در اعمال حج؛ قربانی در منا و تنها برای شخصی که به قصد حج تمتع نیت کرده است موضوعیت دارد و اشاره به وجوب قربانی در اعمال حج تمتع هم در قرآن^۱ و هم روایات^۲ آمده است. (ابن بابویه، ۱۴۱۵ش، ص ۲۷۳؛ مفید، ۱۴۱۳ش، ص ۴۱۸)

- وعظ قاضی مکه؛ چنین مطلبی به عنوان اعمال یا مراحل انجام دادن حج ثبت نشده است.

- بوسیدن حجرالاسود: این مطلب با ابهام بیان شده است؛ یعنی مشخص نیست بوسیدن حجرالاسود مستحب است و هفت مرتبه واجب یا هفت بار مستحب است و بوسیدن حجرالاسود واجب است! البته باید ترجمه هم بررسی شود. ممکن است چنین ابهام‌هایی بر اثر ترجمه به وجود آمده باشد.

نوشیدن آب زمزم ممکن است برای هر شخصی که در آن مکان قرار دارد اتفاق بیفتد و چنین نیست که جزو اعمال واجب در انتهای مناسک حج باشد.

دویدن بین صفا و مروه را دوبار و با دو توضیح ذکر می‌کند: دویدن از مزدلفه به منا (هروله یا سعی صفا و مروه). در اینجا به صورت توضیح اضافه در پراگماتیک سعی صفا و مروه اشاره می‌کند و دوباره پس از اشاره به نوشیدن آب زمزم، دویدن بین تپه‌های صفا و مروه را ذکر می‌کند. بنابراین در این بخش از متن این ابهام وجود دارد که آیا دو بار، یعنی یک بار پیش از رمی جمره و یک بار به عنوان آخرین مرحله از اعمال حج، صورت بگیرد؟

۱. ﴿فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾ (بقره: ۱۹۶)

۲. ثُمَّ امْضِ إِلَى مَنَى... ثُمَّ اشْتَرِ هَدْيَكَ... (صدوق، المقنع: ص ۲۷۳) فَإِذَا طَلَّتِ الشَّامَ فَلْيَفِضْ مِنْهَا إِلَى مَنَى... ثُمَّ يَشْتَرِي هَدْيَهُ (مفید، المقنعه، ص ۴۱۸)

پژوهش حاضر در صدد بیان احکام حج و استخراج اعمال آن به صورت جزئی از میان منابع و مصادر مربوط به این موضوع نیست و با توجه به اینکه در صدد بررسی آرای پطروشفسکی در کتاب *اسلام در ایران* است چنین تبیین می‌شود که ضروری می‌نمود مؤلف با دقت بیشتری در منابع، مخصوصاً آیات و روایات، به این موضوع می‌پرداخت. ضمن اینکه عنوان کتاب نیز *اسلام در ایران* است. حال آنکه مؤلف حتی در حد کلی نتوانسته است منابع اصلی اسلام را بشناساند و در نتیجه درباره این عقیده در ایران نیز هیچ اشاره‌ای نکرده است. عنوان کتاب چنین منتقل می‌کند که قرار است مخاطب با عقاید مسلمان ایرانی آشنا بشود، اما در واقع چنین مطلبی در متن کتاب و به طور خاص در موضوع حج صورت نپذیرفته است.

ب، خطای مربوط به آیین حج

از جمله مواردی که پطروشفسکی درباره حج به طور نادرست گزارش کرده است نحوه برگزاری حج و مراحل آن است. او می‌نویسد:

علی‌الرسم زوار هر ناحیه کاروانی تشکیل داده، عزم سفر می‌کردند تا در تاریخ ۷ ذوالحجه وارد مکه شوند و بین راه سری به مدینه - یعنی مرقد پیامبر [صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ] - بزنند و گاه سفری به اورشلیم یا بیت المقدس کرده به زیارت قبه الصخره، که گویند محمد از آنجا به یاری فرشتگان به معراج رفته، می‌روند.

درباره اینکه زائران در اعمال حج به مدینه مراجعت کنند ضرورتی نیست و جزء اعمال واجب حج به شمار نمی‌آید. ضمن اینکه سفر به بیت المقدس هم در سفر حج و آیین حج موضوعیت ندارد و در این باره پطروشفسکی دقت نظر و مراجعه به منابع را به کار نگرفته است. به طور کلی مراحل انجام حج به این شرح است:

۱. احرام بستن از مکه؛
۲. وقوف (توقف کردن) در «عرفات» از ظهر تا غروب روز نهم ذی الحجه؛
۳. وقوف در مشعرالحرام و ماندن آنجا در شب دهم تا طلوع آفتاب؛
۴. رفتن به منا و رمی جمره عقبه (یعنی هفت سنگ کوچک به محلی که در آخر منا قرار دارد و نامش «جمره عقبه» است، می زند)؛
۵. قربانی کردن در منا روز عید قربان (دهم ذی الحجه)؛
۶. حلق یا تقصیر، یعنی تراشیدن موی سر یا کوتاه کردن مقداری از موی ناخن؛ ولی به ناخن تنها قناعت نکند. با انجام این شش عمل تمام آنچه با احرام بر او حرام شده بود حلال می شود، جز همسر و بوی خوش.
۷. هفت دور طواف خانه کعبه (این طواف، طواف زیارت نام دارد)؛
۸. به جا آوردن دو رکعت نماز طواف.
۹. سعی صفا و مروه (هنگامی که این سه عمل هم انجام شد، بوی خوش نیز بر محرم حلال می شود)؛
۱۰. طواف نساء؛
۱۱. دو رکعت نماز طواف نساء (با انجام این دو عمل همسر نیز بر او حلال می شود)؛
۱۲. بازگشت به منا و اقامت شب یازدهم و دوازدهم (و در بعضی حالات شب سیزدهم)؛
۱۳. رمی جمرات سه گانه بعد از ظهر روز دوازدهم با انجام دادن این اعمال، می تواند به مکه بازگردد و حج او تمام است. (خمینی، بی تا، ج ۲، ص ۳۸۲؛ هاشمی

شاهرودی، ۱۳۸۷ش، ج ۳، ص ۲۲۶).

هیچ‌کدام از این موارد و با این ترتیب در مطالب پطروشفسکی اشاره نشده است. در بیان پطروشفسکی ابهام‌های بسیاری به چشم می‌خورد که احتمالاً به دلیل مراجعه نکردن به منابع اتفاق افتاده است. او معتقد است اعمال حج پیش از ظهور اسلام وجود داشت و آنچه الآن موجود است نیز مشابه همان اعمال است. سپس می‌گوید این اعمال در زمان محمد ﷺ فراموش شده بود: «ولی اکنون ثابت شده است که برخی از تشریفات حج شبیه تشریفات قدیمی اعراب زمان پیش از اسلام و دوران جاهلیت است که معنای بدوی آن در زمان محمد فراموش شده بوده».

(پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۷)

زیارت کعبه از زمان آدم ابوالبشر بوده و چنین نیست که با ظهور اسلام تشریح شده باشد. اما پطروشفسکی می‌گوید با ظهور اسلام معنای جدیدی برای کعبه، و در قالب اعمال برای آن مشخص شد:

از آنجایی که اسلام کعبه و حجرالاسود را حفظ کرد و باقی گذاشت، می‌بایست تعبیری منطبق با روح اسلام برای آن قائل شود. و بدین طریق کعبه کهن مبدل به معبد خدای واحد گشت». (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۷)

سپس درباره سرگذشت کعبه و بازسازی آن سخنانی می‌گوید که با گزارش‌های پیشین او هم خوانی ندارد:

در اسلام کعبه این‌گونه معرفی شده که آدم آن را بنا کرد و ابراهیم بازسازی اش نمود و زان پس بت پرستان آن را اشغال کردند و سرانجام به دست محمد از آن آلودگی پاک شد. (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۸)

یک- عدم شناخت صحیح درباره مفهوم استطاعت

استطاعت مصدر باب استفعال از ریشه «طوع» است. از نظر لغت پژوهان استطاعت به معنای وجود چیزی است که به سبب آن انجام دادن امکان پذیر می شود. انسان به وسیله چهار امر استطاعت می یابد: «نیرو یا قدرت ویژه ای که متعلق به فاعل است، تصور کردن فعل، ماده ای که پذیرای تأثیر فعل است و ابزار انجام دادن فعل در صورتی که فعل به ابزار نیازمند باشد». (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۳۰)

هشام بن حکم استطاعت را دارای دو جنبه می داند: یک جنبه آن، توفیقی است که کار مخلوق نیست و این جنبه همراه با فعل است؛ اما جنبه دیگر آن استطاعتی است که از جهت تندرستی، وسع، توانایی و سلامت اعضا است. این جنبه پیش از فعل است و خطاب تکلیف کننده نیز به آن تعلق می گیرد. (دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۷۷ش، ج ۸، ص ۱۹۳-۱۹۴).

میقات حج

استطاعت در قرآن دو مفهوم دارد: یکی مفهوم توانگری: ﴿...وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا...﴾ (آل عمران: ۹۷) و دیگری توانایی باطنی: ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَاسْمَعُوا وَأَطِيعُوا وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لِّأَنْفُسِكُمْ...﴾ (تغابن: ۱۶).

با توجه به این معانی، «مستطیع» کسی است که برای انجام دادن کاری قدرت بدنی و امکانات مادی داشته باشد. با توجه به این مطلب که اعمال حج با پیمایش مسافت بسیار طولانی همراه است، چنین مسافرتی مرکبی هموار و امکاناتی بسیار لازم دارد. از این رو تحمل سختی های راهپیمایی تا مکه مکرمه، انجام دادن اعمال و مناسک حج و اسکان چند روزی در شهر مکه، هم قدرت بدنی و فکری می خواهد و هم قدرت مالی (رهبری، ۱۳۸۵ش، ص ۵). پس استطاعت در خصوص حج همه جانبه است و از آنجا که این شرایط برای افراد بسیاری مهیا نیست، دعوت خداوند برای

انجام دادن این عمل عمومی است: ﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَاأَيُّهَا رِجَالَا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾ (حج: ۲۷) (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۴۵۷).

پطروشفسکی در این خصوص نیز دچار ابهام شده است و با اینکه تعریف مناسبی از استطاعت ارائه می‌کند، در نهایت دچار کلی‌گویی می‌شود و مخاطب را در این خصوص هم روشن نمی‌کند که در نهایت منظور از استطاعت درباره حج چطور استعانتی است:

حج لااقل یک بار در مدت زندگی واجب است، ولی فقط برای مسلمانانی که قادر به چنین سفردوری باشند؛ یعنی توانگران و اشخاص مستقل. حج برای فقیران و ناتوانان و زنان و بندگان و به طور اعم برای اشخاص غیر مستطیع که نتوانند خویشان را اداره کنند واجب نیست. ولی با این وصف بسیاری از فقیران و زنان مراسم حج را برگزار می‌کنند. (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۷)

دو - گزارش نادرست درباره تاریخ برگزاری حج

از جمله نواقص مطالب مطرح شده در کتاب پطروشفسکی عدم گزارش صحیح از زمان برگزاری آیین حج است:

حج باید در موقع عید قربان یا «عید الاضحی» صورت گیرد. عید اضحی یکی از دو عید بزرگ اسلامی است. این عید مربوط به داستان بنای حرم کعبه به دست ابراهیم پیامبر بوده است و دادن «حجرالاسود» توسط جبرئیل به وی. امکنه مقدسه گوناگون نزدیک مکه (عرفات، چاه زمزم، مزدلفه، منا و غیره) و تشریفات حج با حماسه مشهور و کهن ابراهیم و فرزند وی اسماعیل پیوسته است. (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۷)

عید اضحی یا همان عید قربان از جمله روزهایی است که در بازه زمانی حج قرار می‌گیرد، اما چنین نیست که حج در این روز باشد. آنچه در این مطلب ارائه شده به این معناست که حج تنها در یک روز و در عید قربان باید برگزار شود. مؤلف بدون اینکه توضیح بیشتری درباره اعمال این روز بیان کند بلافاصله وارد موضوع بعدی (حجراالسود و دیگر امکنه مقدسه در مراسم حج) می‌شود.

سه - مقایسه ناقص حج واجب و عمره

پطروشفسکی حج را رکن اسلام معرفی می‌کند، اما حجم بسیار کمی از مطالب کتابش را به این موضوع اختصاص می‌دهد. گویی می‌کوشد تمام مطالب حج را در فرصتی اندک بگنجانند و همین موضوع باعث آسیب کار او شده است؛ مثلاً پطروشفسکی در مقایسه حج تمتع و عمره مفرده، که کاملاً از لحاظ زمان و آداب تفاوت دارند، بسیار گذرا و ناقص عبور می‌کند و حق مطلب را در این باره ادا نمی‌کند. او به این توضیح اکتفا می‌کند:

به موازات حج بزرگ یک حج کوچک نیز به نام «عمره» ثواب است و آن عبارت است از: زیارت مکه در تاریخی غیر از روز اضحی. در حج عمره همان مراسم حج بزرگ - به استثنای قربانی - برگزار می‌شود. حج کوچک یا عمره عملی مستحب محسوب می‌شود، ولی مانند زیارت مدینه از لحاظ اجر برابر با حج بزرگ محسوب نمی‌گردد. (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۹)

مطلبی که وی در خصوص حج و عمره ذکر می‌کند علاوه بر اینکه کامل نیست، دارای ابهام است. نکته اول اینکه مکه مورد زیارت زائر قرار نمی‌گیرد و کعبه است که به عنوان مکان مقدس مورد زیارت با اعمال خاص خودش واقع می‌گردد؛ نکته

دوم اینکه این زیارت در روز عید قربان نیست، بلکه عید قربان و اعمال وارد در آن روز جزئی از اعمال حج و در محدوده تاریخ برگزاری حج است. مشاهده می شود که پطروشفسکی درباره تمام جزئیات حج دست به قلم برده، اما به دقت و حساسیت در این خصوص عمل نکرده است.

سپس زیارت مدینه را مطرح می کند که همان اشکال قبلی درباره زیارت مکه به آن وارد است. در عرف اسلام و اسلام در ایران درباره اماکن مقدس چنین الفاظی به کار نمی رود؛ مثلاً زیارت مشهد یا زیارت کربلا در عرف گفته نمی شود، بلکه آن حرم یا مکان مقدس مد نظر است. حتی اگر این موضوع نادیده گرفته شود مشخص نیست که اجر عمره را با اجر زیارت مدینه یا همان زیارت مزار پیامبر ﷺ برابر می داند؛ یا خیر! معلوم نیست این نابرابری اولاً از چه جهت است و دوم اینکه از چه منبع یا منابعی چنین مطلبی نقل کرده است.

ج) خطای تحلیلی

یکی از نقاط ضعف پطروشفسکی در ارائه مطالبش مربوط به خطاهای تحلیلی است؛ برای مثال معتقد است در زمان عید قربان جز مسلمانان حق شرکت در این عید، و سفر به مکه و مدینه و اقامت در آنجا را نداشتند و در آن زمان این مکان ها انحصاری مسلمانان بود:

عید قربان در روز دهم از ماه دوازدهم مسلمانان یعنی ذوالحجّة برگزار می شود. فقط مسلمانان حق داشتند در این عید شرکت کنند و حتی سفر و اقامت در مکه و مدینه نیز از حقوق انحصاری آنان بوده است. (پطروشفسکی، ۱۳۶۳ش، ص ۸۸).

ممکن است این مطلب تا حدی درست باشد ولی کامل نیست. نکته اول اینکه

سفر به مکه و مدینه و اقامت در آنجا مختص مسلمانان نیست و به عنوان شهرهایی از کشور عربستان ممکن است حتی در موسم حج هم مراجعه کنندگانی با اهداف سیاسی یا سیاحتی و تحقیقاتی داشته باشد. از طرف دیگر خود شهر مکه و مدینه در مراسم و اعمال حج مطرح نیست، جز محدوده حرم و برخی اماکن مانند عرفات و مزدلفه که محدود است و تمام مکه و مدینه را شامل نمی‌شود. در نتیجه ممکن است خود اعمال حج مربوط به مسلمانان و آیین اسلام باشد اما این طور نیست که در انحصار آنان بوده باشد. البته توجه به این نکته جالب توجه است که برای مدتی ورود غیر مسلمانان به آن منطقه ممنوع بوده است، ولی باید به موقتی بودن این شرایط اشاره شود.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی شد دیدگاه ایلیا پاولویچ پتروشفسکی، شرق شناس روسی، درباره «حج» بررسی شود. با توجه به اینکه تمرکز بر کتاب وی با عنوان *اسلام در ایران* بود مباحث مطرح شده در این مقاله نیز مشرف به آرای پتروشفسکی در این کتاب است. آرای وی درباره حج براساس آنچه در این کتاب مطرح کرده است ارائه، دسته بندی و سپس بررسی شد. پتروشفسکی اطلاعات خوب و دقیقی درباره مباحث مربوط به اسلام و به طور خاص حج دارد، اما به معنای واقعی و پس از بررسی آرای او دقت این اطلاعات کافی نیست؛ زیرا به ادله قرآنی و روایی و منابع اولیه این مبحث رجوع کاملی نداشته است. از جمله مهم ترین نقدهای وارد بر این بخش در کتاب وی عدم ارجاع به آیات قرآن با موضوع حج است. هیچ‌گونه توجه یا ارجاع به آیات حج و تبیین‌های تفسیری آن در این مبحث به چشم نمی‌خورد. همچنین مباحث مربوط به مناسک حج و عمره، و واجب و مستحب خلط شده

است. با توجه به اینکه کتاب ترجمه و تصحیح شده است، انتظار می‌رفت مطالبی که به توضیح نیاز دارد رفع ابهام شود.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶ ش)، الامالی (شیخ صدوق)، تهران، کتابچی.
۲. -----، (۱۳۸۵ ش)، علل الشرایع، قم، کتاب فروشی داوری.
۳. -----، (۱۴۱۵ ش)، المقنع (للسدوق)، قم، مؤسسه امام مهدی.
۴. ابن مزاحم، نصر (۱۴۰۴ ق)، وقعة صفین، قم، مكتبة آيت الله المرعشي النجفي.
۵. پطروشفسکی، ایلیا پاولیچ (۱۳۶۳ ش)، اسلام در ایران، ترجمه کریم کشاورز، تهران، پیام.
۶. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ش)، وسائل الشیعة، قم، مؤسسه آل البيت.
۷. خمینی، سیدروح الله (بی تا)، تحریر الوسیلة، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق)، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالشامیه.
۹. رهبری، حسن (۱۳۸۵ ش)، «استطاعت در حج»، میقات حج، سال چهاردهم، شماره ۵۵.
۱۰. صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۸۶ ش)، مکه در بستر تاریخ، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق)، الأصول من الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامیة.
۱۲. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق)، المقنعة، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید علیه السلام.
۱۳. میبیدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ ش)، کشف الاسرار و عدة الابرار، تهران، امیرکبیر.
۱۴. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۷ ش)، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.

